

Олена КАРДАЩУК, Олена КУЛЬБАБСЬКА

ВПЛИВ КОНТЕКСТУ НА АКТУАЛІЗАЦІЮ СЕМНОГО СКЛАДУ ПРИКМЕТНИКІВ-ПРЕДИКАТІВ

Останні десятиліття світової лінгвістики відзначаються особливою увагою до функціонального аспекту вивчення мовних одиниць, семантична структура яких досліджується з урахуванням впливу різних типів контекстів – лексичного, синтаксичного, стилістичного, ситуативного, соціального, комунікативного, спеціалізованого тощо.

Об'єктом нашого спостереження став конструктивний типовий контекст (ад'єктивне речення), що надав змогу дослідити вплив текстового оточення на реалізацію семної структури прикметника у функції предиката. У семантичній структурі слів цієї частини мови виділяють три основні зони: 1) зона значення частини мови (загально-категоріальна сема “ознака”); 2) зона категоріально-розрядних значень (сем); 3) зона емпіричних значень (сем).

У комунікативному плані прикметники є важливими одиницями тексту, а отже можна виділити декілька його текстоутворювальних функцій: 1) функція презентації (характеристика об'єкта через повідомлення його ознак, важливих самих по собі); 2) функція ідентифікації (досягнення автором конкретної чи групової референції об'єкта вказівкою на суттєві ознаки певного актанта); 3) функція повторної номінації (контекстна синонімізація найменувань об'єктів за допомогою вказівки на їхні ознаки) [1: 120].

Головна властивість прикметника, що визначає його як в семантичному плані, так і в аспекті вживання в певному контексті, полягає в тому, що цей клас слів є семантично незалежним. Та сама ознака може належати різним предметам. Напр.: А його очі були *прозорі*, як камінь-сапфір (О.Гончар). Повітря було *чисте, прозоре* (Панас Мирний). Води дністрові – *чисті, прозорі* (К.Дрофань). Функція узагальнення забезпечує прикметнику переносне значення, і через те в сучасній українській мові більшість прикметників – багатозначні слова.

До синтаксичних структур прикметник найчастіше не входить безпосередньо до складу іменної групи, а поєднується з іншими елементами висловлювання за допомогою означуваного – іменника. Зв'язок узагальненого значення ознаки предмета з граматичним вираженням становить частиномовне, категоріальне значення прикметника –

атрибутивність. Категоріальне значення атрибутивності зумовлює синтаксичну позицію прикметника – означення до іменника (первинна функція) або іменна частина складеного присудка (вторинна функція).

Для речення в цілому первинною й основною є функція повідомлення, оскільки в ньому предикати реалізують свій сигніфікативний зміст, відтворюючи стандартні уявлення про властивості речей. Понятійний зміст предикатів намагається відірватися від денотату. Такі класичні предикати, як якісні прикметники, у більшості випадків виражають ознаки і властивості, які можна виділити у найрізноманітніших розрядах реалій. В якісних прикметниках розрядне значення може бути оформлене фразою “має те, що міститься в основі прикметника”. Напр., семи прикметника “легкий”: 1) “такий, що”; 2) “володіє”; 3) “маленька”; 4) “вага”. Якісні прикметники передають загальну ознаку предмета (за кольором, простором, часом, фізичним чи психічним станом, духовними цінностями тощо). Напр.: А піді мною земля така *свіжа*, така *м'яка*, мов колиска, а наді мною небо таке *синє*, таке *ласкаве* (М.Стельмах). Він був дуже *веселий*, *говіркий*, і *дометний* (І.Франко). Поразка Івана Мазепи стала *фатальною* для України (О.Єфімов).

У традиційному синтаксисі вважається загальноприйнятим, що дієслово-зв'язка сигналізує про вживання імені в присудковій функції та вказує на час і спосіб. До власне зв'язок належать дієслова – аналітичні морфеми – *бути*, *становити*, *являти собою*, що позбавлені лексичного значення. Зв'язкову функцію виконують і невластиві зв'язки *ставати*, *виявлятися*, *залишатися*, *робитися*, *іменуватися*, *вважатися*, *здаватися* та ін., які надають присудкові додаткових лексичних відтінків [2: 79]. На наш погляд, усі зв'язки, які функціонують в ад'єктивних реченнях, в семантичному плані не можуть розглядатися тільки як реалізація граматичних сем дієслова, тобто семи “часу”, “способу”. Їхня семна структура складніша і відтворюється по-різному (в залежності від контексту). При цьому спостерігаються процеси функціонально-семантичної дифузності між різними частинами мови. Оскільки в складеному іменному присудкові головна семантична напруга зосереджена в ад'єктиві, то ядерні семи – це семи прикметника, а граматичні дієслівні і прикметникові семи становлять периферію. Додаткові значущі дієслівні семи ускладнюють семантичну структуру присудка, а отже й семну структуру прикметника. Пор.: *Гори були прозорі*. *Гори стали прозорими*. *Гори вважалися прозорими*. *Були* – найбільш абстрактне дієслово, що має загальне значення “буття”, *стали* – “перехід від одного стану до іншого”, *вважалися* – “виявлення суб'єктивної оцінки та загальна сема “буття”

Ускладнювати семантичну структуру присудка можуть деякі лексичні одиниці – компоненти простого двоскладного речення (такий, мало, злегка,

дуже, занадто та ін.), що виявляють різний ступінь інтенсивності ознаки якісного прикметника. Напр.: А піді мною земля *така свіжа, така м'яка* (М.Стельмах). Андрій *ледве живий* (І.Багрянйий). Ніч була *занадто тихою і спокійною* (Г.Епік).

Додають додаткових значень у семній структурі присудка деякі словотворчі засоби, що застосовуються при утворенні безвідносних ступенів міри якості. Напр.: Дитина хоч *кривенька*, та батькові-матері *миленька* (Нар. тв.); Бригадир був *бездітний*. І справді, Олексій був *височенний, плечистий* (Ю.Яновський) (суфікси: -еньк- “незначна кількість певної ознаки”; -ист- “збільшена кількість певної ознаки”; префікс без- “значення абсолютної ознаки” тощо).

Якісні прикметники виявляють ознаку предмета часто в більшій чи меншій мірі. Тому окремо можна виділити присудки, де вживаються ступеньовані форми якісних прикметників: Гуркіт *підвід, рокіт моторів, іржання коней* – все *ставало* зараз помітно *лункимим*, ніж вдень (О.Гончар). Нам хліб її черствий *святіший* за святині, Сніги зими її *красніші*, ніж весна (М.Рильський). Вона була *найбільша* в лісі (О.Іваненко). Якщо проаналізувати семантичне значення компаративів у функції предикатива, то можна сказати, що в цій синтаксичній позиції реалізовані потенційні семи “градуальності”, які в цьому конкретному випадку перемістилися з периферії до центру, що зумовлено метою висловлювання. Вживання ж зв’язки *стати*, яка реалізує загальне значення “перехід від одного стану до іншого”, сприяє вияву різного ступеня інтенсивності ознаки.

Особливої уваги заслуговують ад’єктивні речення, де у функції предиката виступають відносні та присвійні прикметники, які в певному контексті набувають якісних ознак. У багатьох підручниках, на жаль, лише вказується загальне значення цих предикатів (ознака за матеріалом, призначенням, відношенням, приналежністю). На наш погляд, деякі відносні прикметники в предикативній функції потребують більш детального семантичного аналізу. Напр.: Лице *земляне* (М.Коцюбинський). Вийду: а обрій *шитинний* (В.Сосюра).

В останні роки набула особливої актуальності проблема семантичного наповнення похідного слова. Значення слова з твірною основою завжди можна визначити через посилання на значення співвідносної основи, тобто семантика похідних слів може бути визначена компонентами значень формантної і мотивувальної частин. Але, на наш погляд, більш слушним є твердження таких учених, як В.Г. Гак, Н.Д. Арутюнова, І.С. Улуханов, які вважають, що у більшості випадків значна частина необхідної семантики похідного слова лишається невизначеною. Семантичний аналіз похідних прикметників ускладнюється тим, що багато з них не мають самостійного, незалежного значення, а їх семантика конкретизується лише в контексті.

Напр., похідні відносні прикметники *земляне, шипшинний* характеризують підмети *лице, обрій*. У функції предиката виявляються потенційні семи “такий, як” (колір землі, колір цвіту шипшини), які, на нашу думку, закладені в семний набір відносного прикметника і можуть виявлятися за певних умов (у наших прикладах – це позиція і функція), завдяки чому відносні прикметники *земляне, шипшинний* набувають якісного значення.

У реченні “Голос у нього гучний, але якийсь *дерев’яний*” (А.Головко) в семантиці похідного *дерев’яний* “зроблений з дерева” в цьому контексті виявляється потенційна сема “подібний до”, що також свідчить про набування відносними похідними якісної ознаки.

Його поведінка була *донкіхотською* (газ). Та тут нема ніякої вини: я *батькова*, він *батьків* і гроші *батькові* (К.-Осн.в.). У кожного з цих молодих людей було ставлення до справи по-справжньому *батьківським* (газ.). Думки Тимофія були *поетичні*, як завжди поетична мрія про чесне, краще життя (О.Гончар). Похідні прикметники *донкіхотського, батькова, поетичні* утворені від іменників за допомогою різних формантів -ськ-, -ов-, -н-. На реалізацію значення цих похідних впливає значення твірної основи, форманта, а також функція в контексті. Прикметник *донкіхотський* характеризує підмет “поведінка”. У цій позиції втрачається значення індивідуальної приналежності, констатується факт, який потрапляє під уявлення поведінки відомого літературного героя, таким чином виявляється потенційна сема “такий, як” – приховане порівняння, що сприяє набуттю якісної ознаки прикметником *донкіхотський*. Прикметники *батькова, батьків* виступають в абстрактному значенні родової приналежності, слово *батькові* виявляє значення особистої приналежності. У похідному *батьківським* – спостерігається втрачення значення приналежності і набуття якісного значення. Похідне слово *поетичні* характеризує підмет “думки” (Тимофія). І в цьому випадку спостерігаємо віддалення значення похідного від значення твірної основи, що сприяє набуттю якісних характеристик відносного прикметника.

Отже, конструктивний типовий контекст (ад’єктивне речення) дозволяє виявити потенційні семи прикметників.

1. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М., 1978.

2. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.